

ROCK-CUT MONUMENTS, MEGALITHS AND PREHISTORIC OBSERVATORIES IN BULGARIA AS OBJECTS OF CULTURAL, HISTORICAL AND SCIENTIFIC-COGNITIVE TOURISM

Abstract: Rock-cut monuments are among the most characteristic prehistoric sites that appeared at the end of the fifth millennium BC and remained in existence until antiquity. They are found in many places in the country, the largest in the Rhodope Mountains. They are usually located on high rocky peaks or around single rock formations. Typically, there are characteristic cuts in their territory - wells of different sizes and depths, rocky stairs, chutes, canals, fence walls, fires, thrones, altars and many more. Masonry structures are rarely found, more often the basics of light structures are observed. The beginnings of these rock topiques of the cult were probably related primarily to religious and administrative functions for territories and areas with different populations. Some of these monuments become royal cities (Kabile, Yambol; Perperikon, Kardzhali), temples and necropolises (Starosel, Hissar) and prehistoric observatories (Harman Kaya, Momchilgrad, Tangarduk Kaya, Kardzhali). Similar ancient monuments are found in other regions of Southeast Europe and Asia Minor.

The cultural, historical and scientific interest of broad public circles in the rock-cut monuments on the territory of Bulgaria and the region of the Balkan Peninsula gives rise to continuous research, local lore, educational, restoration-conservation and exposition-touristic projects for particular objects from groups them. The existing mysteries surrounding these monuments are so fascinating that they arouse continued interest of the general public and turn them into sites for cultural, historical and scientific-cognitive tourism.

The report presents a specific typology of rock-cut monuments that refer them to specific groups of cultural and historical tourism sites: shrines used for mass mysterious rituals, shrines for the profession of doctrinal rituals of closed societies, sanctuaries with oriented rock structures horizontal astronomical observations, artificial caves - oriented in the meridian and used for dedication. The tourist flow to some of the listed monuments has been analyzed as a result of the development of a well-marked and equipped trail to them, the publication of specialized literature for their purpose, and others.

Author information:

Mina Spasova

Assist. Prof., PhD

Institute of Philosophy and Sociology –
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

✉ mina.stoeva@gmail.com

🌐 Bulgaria

Alexey Stoev

Assist. Prof., PhD

Space Research and Tehnology Institute –
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

✉ stoev52@abv.bg

🌐 Bulgaria

Penka Stoeva

Prof., PhD

Space Research and Tehnology Institute –
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

✉ penm@abv.bg

🌐 Bulgaria

Keywords:

rock-cut monuments, ancient observatories,
cultural and cognitive tourism

Въведение

Наименованието мегалит произлиза от гръцки - megalίθος, в превод - голям камък. Мегалитите са отцепени скални блокове без никаква или с твърде примитивна обработка на повърхността и формата. Мегалитното съоръжение обикновено се състои от минимален брой градивни елементи (плочи, стълбове). Градивните елементи на мегалитите са монолитни скални късове с огромни размери, оформени като стълбове или плочи с пестелива обработка, присъща на нивото на бронзовата и ранната желязна епоха.

Различават се два типа мегалити: менхири с техните вариации и комбинации и долмени с техните вариации и комбинации. Съществуват чисти мегалити (менхири, долмени и производните им), но и смесени обекти. Смесването се изразява във факта, че наред с типичните мегалитни елементи обектът може да съдържа или скално-изсечени елементи или участъци от класическо сухо зидане от относително малки каменни късове.

Менхирите са стълбовидни каменни блокове, забити в земята, без контакт помежду им. Те се срещат индивидуално и в групи с различни конфигурации, а именно:

- а) редици – множество менхири, подредени в права линия.
- б) кромлехи – множество менхири, забити в кръг.
- в) решетки – множество менхири, подредени по възлите на двумерна решетка.
- г) трилити – два вертикално изправени менхира, върху които лежи трети.

Кръгът (кромлех) е много разпространена форма в мегалитната архитектура. Това са храмове на открито за култови ритуали и същевременно обсерватории и енергийни центрове за акумулиране на космически сили. В тях и от тях са наблюдавани небесни тела и астрономически явления като слънчеви и лунни затъмнения, природни цикли и всичко това с ясната представа за влиянието им върху живата и неживата част от планетата.

Наименованието долмен произлиза от бретонски: Dol-маса и men-камък. Долмените са по-сложни конструкции, чиято основна част е плоча, закрепена хоризонтално над земята. Според вида на поддържащите елементи долмените се делят на три основни типа:

- а) “маса” – плочата се поддържа от четири камъка, подобни на краката на маса.
- б) “камера” – плочата се поддържа от 2, 3 или 4 плочи, забити вертикално в земята, така че се образува своеобразна едропанелна стая.
- в) “цилиндър” – носещите стени са повече от 6-8 на брой и са относително по-тесни, а понякога са зидани от доста големи дялани блокове.

Скално-изсечените паметници (rock-cut monuments) са друга значима група мегалити. Те са конструкции, изсечени в скала с предполагаемо предназначение на гробници, светилища, жертвени ями, археоастрономически площадки. По форма те са типологично разнородни видове – ниши, дискове (соларни), ямки, басейни, корита, изкуствени или дообработени пещери, стълби, тронове (седалки) [1].

Скалните ниши са издълбани на голяма височина върху отвесните стени на видни отдалеч канари и масиви, предимно на огряната от слънцето страна. Най-често нишите са трапецовидни с височина до 1 м и дълбочина 40-50 см. Обикновено са на групи от 3-4 до 100-150.

Обликът на мегалитните паметници се характеризира с подчертан гигантизъм и изключително монументално въздействие. Типична особеност на сградите, изградени от

колосални каменни блокове, е отношението им към астрономически ориентири, предимно към четирите астрономически посоки и към точките на хоризонта, свързани с изгрева на Слънцето по време на пролетното и есенното равноденствие и зимното и лятно слънцестоене, както към Луната и определени ярки планети, ярки звезди или съзвездия.

Мегалитните паметници заемат ключово място върху картата на разпространението на основните видове археологически обекти в най-южния дял на Евро-Азия. Общовъзприетото мнение отнася началото на изграждането на долмените, менхирите, кромлехите и скално-изсечените паметници към края на неолитната (новокаменната) епоха, т.е. през нейната каменно-медна фаза, когато първите сечива от метал (мед) вече позволяват подходяща предварителна обработка на терена и камъните, както и по-високи сръчности при сглобяването на конструкциите и функционални елементи [2]. Но тази датировка е само ориентируваща и най-новите им изследвания я корегират непрекъснато, с използването на мощни интердисциплинарни научни методи и апаратура.

Идеята за създаване на мегалитни и скално-изсечени паметници е дълбоко свързана с вярата в „камъка – скалата – планината“ като една от най-могъщите идентификации на първичен космогоничен елемент, на земната твърд, поради което не може да не бъде отнесена към оформянето на тази космогонична религиозност. В Източното Средиземноморие с Близкия Изток, Египет и Егейския басейн наченките на космогоничната религиозност, са регистрирани в началото на бронзовата епоха. Още през 3 хил. пр.н.е. мегалитни градежи са били издигани в онези области, в които вярата в камъка – скалата – планината е била най-дълбока, а именно – в приморските средиземноморски и черноморски земи. В този ред на забележителни паметници мегалитите и скално-изсечените паметници са се появили като изключителни културни ценности на археологическото наследство. Някои от тях са включени в списъка на световното наследство на ЮНЕСКО: Стоунхендж в Англия, менхирите в Карнак, Франция, мегалитни храмове на Малта и други.

Мегалитите като обекти на културно – исторически и научно-познавателен туризъм

Проучването на скално изсечени паметници е проблематично поради липсата на писмени източници, неуточнените характеристики на материалните следи, открити там, и топографските промени в резултат на естествените еволюционни процеси и изветрянето на скалите. Паметниците обикновено са разположени на сравнително високи места, в близост до селища и извори. Мегалитите и скално-изсечените паметници са особено древни обекти, повечето от които са създадени през неолита (8000 - 6000 г. пр. н. е.). Те се използват повторно до ранната желязна епоха (1200 - 600 г. пр. н. е.). Мегалитните и скално-изсечените паметници показват впечатляващо териториално разпределение в Европа и света и имат подчертана местна хетерогенност. Пространственото групиране и минимизиране на строителните елементи са характерни черти на тяхната архитектура и функционалност (често пъти притежаващи изключителна оригиналност). Като материална културна ценност мегалитите и скално-изсечените паметници са обект на културно-исторически и научно-познавателен (образователен) туризъм.

Културно-исторически и научно-познавателен туризъм са социално-икономически феномени с многостранен и сложен характер. Това са туристически интерпретации на антропогенните ресурси и отразява нуждите, насочени не само към възстановяване и отдих, но и към знания, неформално образование и съвършенство на хората. Като технология задоволяването на този вид културни и образователни нужди е свързано с туристическите пътувания и използването на комплекс от туристически услуги. Те са и индивидуализирани, поради субективността на човешкото възприятие и имат своите времеви и пространствени

характеристики с акцент върху социалното, духовното и интелектуалното развитие на човека, отразена в Концепция за развитие на българската култура [3].

Ресурсният потенциал за развитие на културно-исторически и научно-познавателен туризъм в България е впечатляващ. Територията на нашата хилядолетна държава, обхващаща само около 2% от територията на Европа, е била център на много световни цивилизации и култури. Културното наследство на страната съдържа над 60 000 исторически паметника, около 40 културни резервата, над 160 манастира, както и над 340 музея и галерии. Отчитайки техния брой, страната ни се нарежда заедно с Италия и Гърция в първата тройка на Европа. Има множество културно-исторически паметници - праисторически находки, тракийски гробници, ниши и скални светилища, артефакти от древногръцко и римско време, обекти от Византийската и Османската империи, исторически паметници от Първото и Второто българско царство, архитектурни паметници от Възраждането. Не правят изключение в този ред и мегалитните и скално-изсечени паметници на територията на България и Балканския полуостров датиращи от епохата на неолита и енеолита.

Критерии за дефиниране на мегалитите като паметници – обект на туризъм

Критериите за пространствена структура и териториален обхват класифицират недвижимите културни ценности на единични и групови, които от своя страна са ансамбъл, комплекс, историческо селище и историческа зона. Движимите културни ценности се класифицират по критериите исторически период и научна и културна област, към която принадлежат. Конвенцията на ЮНЕСКО за световното природно и културно наследство определя обектите на културното наследство като:

- паметници - произведения на архитектурата, монументалната скулптура и живопис, елементи или структури с археологически характер, рисунки и надписи в пещери и групи елементи там, които имат забележителна универсална ценност от гледна точка на историята, изкуството или науката;

- ансамбли - групи изолирани или обединени постройки, чиято архитектура, единство или връзка с пейзажа представляват универсална ценност;

- забележителни места - произведения на човека или съвместни творения на човека и природата, както и зони, включващи археологически забележителности, представляващи универсална ценност от гледна точка на историята, естетиката, етнологията или антропологията.

Обектите на културното и природно наследство с изключителна универсална стойност са определени в самата Конвенция за защита на световното културно и природно наследство [4]:

Член 1. За целите на тази конвенция следното се счита за „културно наследство“:

Паметници: архитектурни произведения, произведения на монументалната скулптура и живопис, елементи или структури от археологически характер, надписи, пещерни жилища и комбинации от характеристики, които са с изключителна универсална стойност от гледна точка на историята, изкуството или науката.

Групи сгради: групи отделни или свързани сгради, които поради своята архитектура, хомогенността си или мястото си в ландшафта са с изключителна универсална стойност от гледна точка на историята, изкуството или науката.

Обекти: произведения на човека или комбинираните природни и човешки произведения и области, включително археологически обекти, които са с изключителна универсална стойност от историческа, естетическа, етнологична или антропологична гледна точка.

Член 2. За целите на тази конвенция следното се счита за „природно наследство“:

Природни особености, състоящи се от физически и биологични образувания или групи от такива образувания, които имат изключителна универсална стойност от естетическа или научна гледна точка.

Геоложки и физико-географски образувания и точно очертани зони, които представляват местообитание на застрашени видове животни и растения с изключителна универсална стойност от гледна точка на науката или опазването. Също така природни обекти или точно очертани природни зони с изключителна универсална стойност от гледна точка на науката, опазването или природната красота.

Дори културните ценности от безписмената епоха като праисторията може да са световно известни туристически обекти. Такива са и мегалитите и скално-изсечените паметници. Техният произход и датиране както бе споменато по-горе засега са хипотетични. Най-старият е Гобекли Тепе в Турция, но най-известният е Стоунхендж в Англия. Някои от тях са в списъка на световното наследство – други не. По видове мегалити (долмен, менхир, кромлех) те също имат различна съдба. В България са разположени в планините на Западни и Изчни Родопи, Рила, Странджа и Сакар. Към тях могат да бъдат отнесени и други паметници на праисторическата и тракийската култури - скални ниши, скални светилища, гробница, чийто туристически потенциал все още е недостатъчно използван.

Хората на култа към скалата са имали удивителни познания, които по-късно са изчезнали, може би заедно с обществото, което ги е създадо. Скалните паметници са свидетелство на епоха на инженерни, технически, астрономически и архитектурни знания, позволяващи да се осъществи строителство, което и днес озадачава със сложността и мащабите си. Живеещите тогава са притежавали системни математически, астрономически и геодезически знания, посредством които да се изчисляват дължината на дните и сезоните, движенията на Слънцето и Луната, разположението на звездите. Логично е да са имали развит транспорт, технологии и инфраструктура, позволяващи им да изсекат, обработят и пренесат огромни скални блокове и скални масиви. Допустимо е да се предположи, че техният начин на живот, бит и стопански живот са били на равнище, съответстващо на строителството, следите от което са останали до днес. Всекидневният живот на хора, способни правилно да интерпретират информацията, която са получавали чрез наблюденията си, би трябвало да е цивилизован, съизмерен с това натрупване на знания в социума. Не само времевите, но и пространствените характеристики на мегалитната и скално-изсечена култура също пораждат различни хипотези.

Културно-исторически и научно-познавателен туризъм, отнесен към мегалитните и скално-изсечени паметници

Един от основните видове културен туризъм е културно-историческият и научно-познавателен. Неговият ресурс е културното наследство в страната. Дестинациите на културния туризъм се определят от териториалното разположение на културно-историческите обекти. Артефакти от материално и нематериално културно наследство, както и събития и явления от нематериално наследство получават туристическа интерпретация. Специфични културно-исторически обиколки със собствен тип, организация и характеристики се разработват според различни културни обекти. Посещенията на места от мегалитна и скално-изсечената култура са предимно форма на културно-исторически туризъм. В същото време липсата на систематична и надеждна информация прави мегалитите загадъчни, необясними и ги превръща в обекти и на научно-познавателен туризъм, понякога и на енигматичен и езотеричен туризъм. Добавяйки към това тяхното географско местоположение, култово предназначение и основни характеристики - свещени пространства, енергийни центрове, специфично въздействие на скалите и техните форми, позиционирането им към Слънцето, Луната и звездните обекти - създава се специфична атмосфера и усещане за докосване към невидимите и скрити знания,

желание за познание и докосване до същината на древни научни и инженерно – практически знания.

Териториите, върху които мегалитите са били или сега са разположени и съответните културни ценности като антропогенни ресурси, които ги характеризират и представят, могат да бъдат разработени като дестинации на културно-историческия и научно-познавателен туризъм. По отношение на мегалитната култура засега точно позициониране във времето не е възможно, както поради липса на писмени източници, така и несъвършенството на методите за датиране. Нови археологически открития непрекъснато променят представите не само за периодите на датиране на артефактите на мегалитната култура, но и самата периодизация и етапи на историческото ѝ развитие.

Културно-историческият и научно-познавателен туризъм свързани с мегалитите и скално-изсечените паметници е съвкупност от познавателни маршрутни пътувания и посещения на конкретни обекти, представляващи туристически интерпретирани културни ценности. Историята на световните цивилизации и местните култури като етапи в периодизацията на праисторическата епоха и териториите, върху които те са се развивали, могат да служат за отправни точки при разработването на програми за устойчиво развитие на културния туризъм. Те трябва да са съобразени с антропогенните ресурси, включващи артефакти от различни културни пластове в тяхната взаимовръзка и индивидуалност.

Антропогенните ресурси от мегалитен характер като туристическа интерпретация

Туристическите ресурси могат да бъдат обособени в две основни групи – природни и антропогенни. Природните туристически ресурси от своя страна се подразделят на четири основни подгрупи – релеф, климат, води и биогенни ресурси.

Обикновено антропогенните туристически ресурси са свързани със социокултурната среда. Те са създадени от човека, отделни социални групи или обществото като цяло. Техният потенциал обхваща културно-историческото наследство, култова и социалната практика. При антропогенните ресурси, в чиято група попадат мегалитите и скално – изсечените паметници, класификациите и респективно критериите за тях са различни. При класификацията на антропогенните туристически ресурси критериите могат да бъдат както времеви, така и пространствени и в зависимост от сферите на живот, в които функционират и влиянието им като цяло върху социума. Ако приемем времевите критерии, то ресурсите се класифицират в две посоки – минало и настояще. Предлаганата по нататък в изложението класификация е целесъобразна от гледна точка на разработваната тематика. При нея основен критерий е времето. Антропогенните ресурси се класифицират в зависимост от техните времеви характеристики на тяхното създаване и функциониране – минало и настояще. Например, цивилизациите и религиите са възникнали в миналото, част от тях са изчезнали, а други функционират и продължават своето развитие в настоящето. В този аспект те могат да бъдат разглеждани и като наследство, и като събития [5]. Антропогенните ресурси, продуктовете структури и дестинациите на културния туризъм се групират спрямо определени класификационни критерии: научно-познавателни, образователни и развлекателни аспекти на културния туризъм.

Пространствените характеристики на артефактите и обектите на мегалитната култура също могат да определят дадени дестинации и разработването на мегалитни турове. Например: Средиземноморието, Великобритания и Бретан, в България – Източните и Западните Родопи, Средна гора, Сакар, Странджа, Рила, Пирин и др. В туровете могат да бъдат включени обекти от праисторията по българските земи – мегалитите и тракийски културни ценности – туристически локализации; религия, бит, култ и митология; тракийски съкровища и гробници. Тук могат да бъдат отнесени и обектите на мегалитната култура. Независимо, че

преобладаващото мнение е, че мегалитите са тракийски археологически ценности, те могат да бъдат разглеждани самостоятелно и в контекста на енеолитната епоха. Аргументи за това са липсата на доказателства за тракийския им произход (но не и ползването им за ритуали от траките), историческия период на тяхното възникване, както и връзката им с мегалитната култура на Балканите, в Европа и света.

Митологията, култовете, езотеричните практики и свещените места пораждат силна мотивация за туристически посещения. Разработването на тази основа енигматични и езотерични турове и практики, както и формите на NAT (New Age Tourism) печелят все по-голяма популярност. Част от мегалитите са популярни обекти на езотеричния туризъм – Гьобекли тепе и Стоунхендж, Белинташ, Харман кая, Тангардък кая и др. От друга страна, антропогенни ресурси на туризма са и експозиции, събития и прояви – срещи, конгреси, конференции; фестивали, изложби, фолклорни прояви, културни събития. На тази ресурсна основа се оформят съвременните продуктови структури на MICE (meetings, incentive, convention, exhibition) туризма свързан с обектите на мегалитната и скално – изсечена култура. Процесът започва с идентификация на ресурсите, която ги определя като такива на базата на определени класификационни признаци. При нея един обект или явление се идентифицира като потенциален туристически ресурс и се определя в класификационна схема. В зависимост от принадлежността на ресурсите към съответната среда (природна или социо-културна), те се подразделят в две основни групи - природни и антропогенни.

Вторият етап е свързан с оценка на мегалитните и скално – изсечени ресурси, с техните количествени и качествени характеристики.

От особено значение е и следващия етап - опазването на мегалитните и скално – изсечени ресурси, предвиждане на мерки за опазване, съхраняване, евентуално възпроизводство и ако е възможно – възстановяване (реконструкция) на мегалитните и скално – изсечени ресурси. Това се отнася до възстановяване на истинската им структура и функционалност на елементите.

След установяването на режима на ползването се преминава към последния етап - туристическата интерпретация на мегалитните и скално – изсечени ресурси. Тя се извършва както по отношение на туристическото търсене, на пазара и съответните негови сегменти, така и на предлагането на туристическия продукт „мегалити и скално-изсечени паметници”. В първия случай е необходима туристическа информация за съответния ресурс, която да бъде маркетингово насочена към потенциалните клиенти и тиражирана в съответния мащаб, а при втория - преди всичко уточняването и създаването на туристически достъп до него и изграждането на съответна инфраструктура за масов достъп до конкретния обект (някои от тях се намират дълбоко в планината, често на недостъпни места).

Мегалитните и скално-изсечени културни ценности са материално свидетелство за човешко съществуване и дейност от голям мащаб, които се идентифицират чрез археологически и интердисциплинарни проучвания и са неразделни елементи от средата, в която са създадени. Тяхната туристическа интерпретация и възможностите им за ефективно използване за туристически цели изискват идентификацията и оценката им да бъдат свързани с туристическото райониране на страната, а също така и включването им в тематични турове (специализирани туристически пакети).

От съществено значение са целенасочената информационна, маркетингова и рекламна дейност, нанасянето им върху географски и топографски карти, разработването на туристическия достъп до тях. Обнадеждаваща е тенденцията на повишен институционален интерес към мегалитното и скално-изсечено културно наследство. Подобреното финансиране и подкрепа увеличават броя и обхвата на археологическите разкопки и интердисциплинарни проучвания и като резултат от тях, на впечатляващи и често сензационни открития. Консервацията, реставрацията, разпространението и представянето на мегалитните и скално-

изсечени културни ценности увеличават и разнообразяват продуктите структури на културно-историческия туризъм в България.

Продуктовите структури, създадени на база мегалитни и скално-изсечени културни ценности, изискват обособяването и създаването на туристически дестинации, обхващащи мегалитни и скално-изсечени обекти, и възможности за мегалитни турове и дестинации. Част от българските мегалити са туристически интерпретирани и са включени в различни програми на обекти на културния туризъм, както и в специализирани културно-исторически турове. Мегалитите като обекти на културното наследство могат да бъдат включвани, след съответна туристическа интерпретация, в различни културни туристически продукти.

Биха могли да бъдат приложени два различни подхода. Първият предполага включването на отделни мегалитни културни ценности в турове, разработени на териториален принцип, заедно с други културни ценности от Античността, Средновековието, Възраждането и Новото време. Такива проекти се реализират по Черноморското крайбрежие, в Странджа и Източни Родопи, както и по отделни области и общини, в които има концентрация на културни туристически обекти. Вторият подход, все още недостатъчно прилаган, е разработването на специализирани културно-исторически турове, включващи обекти от мегалитната и тракийската култура. За сега такива продукти са „Долината на тракийските царе”, обектите в община Малко Търново, маршрутът „Мистериите на Източните Родопи” и др. Богата информационна база и добра методологическа основа за разработването и реализацията на такива турове е международният регионален проект „Културни коридори на Югоизточна Европа”.

Заклучение

Културите и цивилизациите като етапи в периодизацията на историята и териториите, върху които те са се развивали, могат да служат за отправни точки при разработването на дестинациите за културно-исторически и научно-познавателен туризъм. Продуктовите структури на културно - историческия и научно-познавателен туризъм могат да се разработват върху антропогенни ресурси, включващи артефакти от различните цивилизации и култури. Мегалитната култура и артефактите, свързани с нея, могат да бъдат интерпретирани като туристически обекти и на тяхна основа да се разработят комплексни туристически продукти. Преобладаващата част от мегалитните културни ценности са недвижими и тяхното местоположение очертава маршрутите на специализирани мегалитни турове на културно – историческия и научно-познавателен туризъм. Отделните обекти – долмени, менхири, кромлехи, скални светилища и комплекси, други мегалити могат да бъдат включвани в познавателни туристически програми, както на алтернативния специализиран, така и на масовия туризъм.

Автохтонната мегалитна и скално-изсечена култура предоставят на България уникалния шанс да последва техния пример (без да навлизаме в хлъзгавата и лишена в случая от практична насоченост дискусия, дали мегалитната култура е тракийска, прототракийска или от друг цивилизационен цикъл). Две тракийски културни ценности са част от Световното културно наследство - тракийските гробници в Казанлък и Свещари. Във Варненския регионален музей е изложено най-старото намерено досега в света обработено злато. На път е да се потвърди хипотезата, че по бреговете на Черно море, още когато е било затворено сладководно езеро, се е зародило едно от първите организирани общества в човешката история. Уникална е концентрацията на мегалити и скално-изсечени паметници в Източните Родопи и други български планини. Уникални са и някои от видовете мегалити и скално-изсечени паметници – скалните ниши, скално-изсечените светилища, пещерите – утроби както и тяхното астрономическо предназначение. Всичко това дава основание за разработване на една мащабна

програма, която да изследва, идентифицира, оцени и интерпретира туристическия потенциал на мегалитните и скално-изсечените паметници по българските земи. Ако тази програма получи обществена подкрепа, то тези паметници биха станали перли в огърлицата на българския културно-исторически туризъм

References:

1. Fol V., Megalitni I skalno-izsecheni pametnici v Drevna Trakiya, UI., 2000
2. Fol A., Trakiya i Balkanite prez ranno-elinistichnata epoha., Izd. "Nauka I izkustvo", Sofia, 1975
3. Концепция за развитието на българската култура., 2005., (Източник: www.icomos-bg.org)
4. Convention for Protection of the World Cultural and Natural Heritage., www.unesco.org/convention)
5. Тойнби А., Изследване на историята – Том 1: Възникване, развитие, разpadане I разлагане на цивилизации., Изд. "Зahari Stoyanov", Sofia, 2001